

PAŽINIMO KLAUSIMAI

G. JURKŪNAITĖ

FAKTO PROBLEMA ISTORIJOJE

Ar istorija toks pat mokslas kaip fizika ir biologija? Jei ne, nuo ko tai priklauso: ar nuo jos objekto, ar nuo žmonių, jį tyriančių? Be to, ar gali būti istorikas objektyvus? Šie klausimai itin domina istorikus ir filosofus jau nuo XIX a.

Pats šių klausimų kėlimas susijęs su tuometine mokslo padėtimi. XVII—XVIII a. gamtotyros pasiekimai sukėlė didžiulį pasitikėjimą jos taikomais metodais ir suformavo požiūrį, kad pažinimas yra loginė empirinės medžiagos interpretacija, o teorija yra mokslinė, jei ji paremta faktais. Rėmimasis faktine medžiaga yra teorijos teisingumo ir objektyvumo garantija. Faktai yra objektyvūs, juose slypi žinios apie tikrovę; reikia tik tuos faktus surasti ir atskleisti.

Taigi ir istorija gali tapti mokslu, bet tik tuo atveju, jei bus asimiliuota į vieną iš gamtos mokslų, jei taikys tokius pat metodus kaip gamtotyra.

Faktų kultui istorijos moksle pradžią davė vokiečių istorikas Leopoldas Rankė (1795—1886). Pasisakydamas prieš moralizuojančiąją istoriją, jis laikė istoriko pareiga — parodyti kaip iš tikrųjų buvo (wie es eigentlich gewesen).

L. Rankė, jo pasekėjai bei pozityvistinės orientacijos istorikai ir suformavo požiūrį, kad istorijos esmė yra objektyvių ir neklaidingų istorinių faktų nustatymas, o jau faktai tegul kalba patys. Toks požiūris atitiko paprasto žmogaus naivų realizmą ir sveiką protą, kuriam aki-vaizdus, jokių abejonių nebekeliantis dalykas yra istorinių faktų egzistavimas. Jie suprantami objektyviai, nepriklausomai nuo istoriko sąmonės, nuo interpretacijos.

Taigi XIX amžius, didysis faktų amžius, sukūrė gražią iliuziją, kad istorikas yra tik organas, per kurį istorinė praeitis pati kalba apie save. Kadangi istorikas tiesioginio kontakto su tąja praeitimi turėti negali, tai ji prabyla per įvairius istorinius šaltinius, ypač dokumentus. Faktų fetišizmo istorijoje antroji priežastis buvo istorijos dokumentų fetišizavimas. Istorijos šaltiniai istorikui buvo tarsi gamtininkui gamta: faktinės medžiagos šaltinis, leidžiantis atkurti, kaip buvo iš tikrųjų. Šitokio požiūrio išgalėjimą dar galima paašškinti ir tuo, kad XIX amžiaus istorikai tyrė beveik tik politinę istoriją, todėl istorijos faktas ir

reiškė kokį nors vienkartinį praeities įvykį, kurio objektyvus realumas vienaip ar kitaip užfiksuotas šaltiniuose.

Prieš tokį istorijos, kaip nuogos faktologijos, kaip kronikos supratimą, prieš faktų kultą vienas pirmųjų pasisakė vokiečių filosofas Vilhelmas Diltėjus (1833—1911). Pagal jį istoriniai faktai — mūsų sąmonės faktai, nes istoriją galima tik pajusti, suprasti. Kiek vėliau italas Benedetto Kročė (1866—1952) pareiškė, kad kronika, faktų kompiliacija nėra istorija. Parodyti taip, kaip iš tikrųjų buvo, be sprendimų, be vertinimų — neįmanoma, nes istoriografija ir yra sprendimai, o bet koks sprendimas reiškia sąvokų ir kategorijų vartojimą. Istorinis faktas yra istoriko intuicijos produktas. Anglų istoriko R. Dž. Kolingvudo (1880—1943) nuomone, istorija reiškia interpretaciją; faktai yra niekas, interpretacija — viskas.

Taigi XIX a., pagimdęs faktų kultą, davė ir jo priešybę — visišką faktų ištirpdinimą interpretacijoje. Tai gali būti paaiškinama vėl bendra situacija moksle. Pereinant prie tikrovės, kaip proceso visumos analizės, paaiškėja, kad faktas yra ne tik prielaida tyrimui, bet ir tyrimo rezultatas. Tai ir sudaro galimybę žiūrėti į faktą kaip į istorinio mąstymo produktą, kaip į istoriko proto konstrukciją¹. Vienas Pirandelo personažas yra pasakęs, kad faktai panašūs į maišą — stovės tik tada, kai į juos ko nors pripils.

Prie visiško faktų nuvertinimo ir interpretacijos suabsoliutinimo prisidėjo ir istorinių dokumentų, kaip objektyvių faktų šaltinio, diskreditacija. Kai į juos buvo pažiūrėta kaip į atskirų žmonių veiklos produktą, vėl iškilo subjektyvios interpretacijos momentas, nekalbant jau apie tai, kad buvo atskleisti dokumentų suklastojimo atvejai. Taigi XIX a. pabaigoje iškilo istorinio fakto problema, fakto ir interpretacijos santykio problema. Ji tapo viena iš pagrindinių šiuolaikinėje istorijos filosofijoje, nes ji susijusi ir su pažinimo teorijos aspektais: atskiryste ir bendrybe, objektyvumu ir subjektyvumu, empirija ir teorija.

Juk L. Rankė, reikalavęs vaizduoti istoriją taip, kaip iš tikrųjų buvo, „Politiniuose pokalbiuose“ rašė, kad tik imdamas išeities tašku ypatingybę, galėsi pakilti iki bendrybės, o nuo bendrų teorijų nėra kelio ypatingybei sukurti.

Amerikiečių istorikas Karlas Bekeris, vienas pirmųjų kritikavęs istorinių faktų objektyvaus realumo koncepciją, taip vaizdingai ją apibūdino: „<...> istoriniai faktai galų gale pradėjo atrodyti kažkokie patvarūs, realūs ir daiktiški, kaip fizinė materija, turintys apibrėžtą formą ir aiškius tvirtus kontūrus, kaip plytos ar kitos statybinės medžiagos; taigi mes galim lengvai įsivaizduoti istoriką, kuris suklumpa praėityje, atsitrenkdamas kojas į nepastebėtus faktus“².

¹ Иванов Г. М. К вопросу о понятии «исторический факт». — В кн.: Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 6. Томск, 1969, с. 18.

² Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. — М., 1959, с. 238.

Šitaip suprantant faktų objektyvumą, istorikui lieka tik surinkti juos, parsinešti namo ir serviruoti kuo patraukliau³. Faktas šiuo atveju yra viskas, interpretacija — tik serviravimas. Faktai objektyvūs (absoliučiai nuo istoriko nepriklausantys), interpretacija — subjektyvi. Natūralu, kad toks objektyvizmas išugdė savo priešybę — kraštutinį subjektyvizmą: jei faktas nėra tik paprasto stebėjimo ar jutiminio atspindžio rezultatas, jei jis yra tyrimo rezultatas, vadinasi, yra tik įvairios subjektyvios interpretacijos. Kiek istorikų, tiek istorijų.

Šitoks problemos — kaip fakto ir interpretacijos santykio — iškelimas išplaukia iš senojo materializmo, iš stebimosios gnoseologijos ypatybių. Faktų ir interpretacijos dichotomija rodo, kad senojo galvojimo logika nėra įveikta. Pagal ją materija ir pažinimas yra turinys ir forma — du mechaniniai visumos komponentai. Daiktas lieka visiškai anapusiškas mąstymui, o mąstymas, net santykiaudamas su daiktu, neišeina iš savo paties ribų⁴.

Faktai, empirinė medžiaga ir teorinė interpretacija — lieka du savarankiški pažinimo komponentai. Faktai — objektyvaus pažinimo garantija, interpretacija — visada slepia savy subjektyvumo pavojų. Jei pripažįstamas faktų primatas — išgelbstima istorija kaip mokslas, teikiantis objektyvių žinių, bet istoriko vaidmuo tuo atveju beveik lygus nuliui; jei pirmenybę suteikiame istorikui, jo teorinei ir socialinei nuostatai, tai istorijai, kaip objektyviam mokslui, ateina galas.

Mėginant tų kraštutinumų išvengti, dažnai patenkama į tokią situaciją, kurią E. Karas apibūdina kaip delikatų plaukimą tarp Scilės ir Charibdės⁵. O pasitaiko, kad tas plaukimas nėra ir labai delikatus, blaškomasi tai į vieną pusę, tai į kitą, kol pagaliau viena iš jų nugalė⁶.

Empirinė tradicija gali būti tvirtas pamatas pažinimui, bet tik kaip atskiri, teisingi sprendimai apie faktus. Pasirodo, ji taip pat sudaro galimybę ištirpdyti žinojimą pažįstančiojo sąmonėje.

Tačiau pažinimo vienetu laikyti tik teiginius negalima, nes atskiras teiginys turi prasmę tik teorijoje. Pasaulio pažinimas yra begalinis teorijų kūrimo procesas. Faktas tampa faktu tik tada, kai susiejamas su tam tikra teorija, kai faktas imamas kaip tam tikras tikrovės, t. y. mokslinio tyrimo objekto, aspektas.

Nėra faktų be teorijos. „Bet koks požiūris, atskleidžiantis faktą, atskleidžia jį tam tikru aspektu. Teorijos be požiūrio nėra. Vienokios ar kitokios ideologijos atspindėti faktą gali tik tada, kai jau tam tikru mastu esame pažįstami su ta ideologija. Klasių kova atspindėti istoriniuose šaltiniuose gali tik tada, kai tyrinėtojas žino, kas ta klasių kova ir kokia ji būna tam tikru istorinio vystymosi etapu“⁷.

³ Carr E. H. What is history? — London, 1962, p. 3.

⁴ Гегель Г. Сочинения. — М., 1957. Т. 5, с. 21.

⁵ Carr E. H. What is history? — London, 1962, p. 29.

⁶ Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. — Киев, 1977.

⁷ Лихачёв Д. С. Текстология. — М.—Л., 1962, с. 36—37.

Istorikas J. Jurginis, kalbėdamas apie metodologines istoriografijos problemas, yra pasakęs, kad laiko valstiečių kovą konservatyvia, nukreipta prieš visas naujoves, bet vis dėlto jis mėginęs ieškoti čia ir progresyvių momentų. Kaip vieną iš faktų, patvirtinančių šį teiginį, jis imąs XVIII a. Lietuvos valstiečių kovą už nuomos sutartis. Kadangi nuomos sutartis galima tik tarp juridiskai lygiateisių asmenų, tai valstiečių kovą už nuomą galime aiškinti kaip kovą už piliečių teises, o tai ir leidžia įžiūrėti progresyvų šios valstiečių kovos momentą. Taigi kova už nuomos sutartis tampa faktų tam tikroje teorijoje, aiškinančioje valstiečių socialinę padėtį feodalinėje Lietuvoje⁸.

Todėl istorikas, kaip ir bet kuris mokslininkas, nėra sendaiktininkas, renka faktus pagal principą: gal pravers. Jis ieško faktų, vadovaudamasis tam tikrais tikslais, kurie jau slypi pačiame problemos formulavime⁹.

Jeigu istorikas renka faktus, turedamas galvoje tam tikrą istorijos ar kokio nors jos aspekto, kaip tyrimo objekto koncepciją, jeigu faktas įgauna prasmę ir funkcionuoja kaip faktas tik tam tikrame teoriniame kontekste, tai faktų interpretacija nėra vien tik istoriko sąmonės subjektyvus produktas. Juk kategorijos ir sąvokos, kuriomis teorijoje operuojama, yra visuomeniškos prigimties.

„Visuomeninio patyrimo išraiška ir jo įtvirtinimo forma moksle yra sąvokos (kategorijos) ir dėsniai. Jais (kategorijomis ir dėsniais) visuomenės patirtis teoriškai įprasminama, todėl jie yra visuomenės patirties kondensatas, kvintesencija“¹⁰.

Susietas su tam tikra teorija faktas yra ne tik individualios, bet ir visuomeninės patirties reiškinys.

Yra dar vienas interpretacijos aspektas, kuris labiausiai veda į subjektyvistinę istorijos faktų, taigi ir istorijos traktavimą, tai — istoriko vertybinė nuostata. Epochos dvasios, socialinės praktikos, poreikių įtaka istorijos pažinimui neretai laikoma pagrindine kliūtimi objektyviam istorijos pažinimui, kartais principiniu bruožu, atskiriančiu istoriją nuo kitų mokslų.

Manoma, kad istoriko socialinė vertybinė orientacija panaikinanti objektyvaus mokslinio aiškinimo galimybę. Toks absoliutus vertinimo ir aiškinimo priešpriešinimas išplaukia iš gamtamokslinio empirizmo tradicijos, kai mokslas siejamas su empirine medžiaga, reiškiniiais, o pažinimas suprantamas stebėtojiškai.

Tačiau jeigu pažinimą suprasime kaip veiklą, kaip antrą praktinės veiklos pusę, tai visos problemos, kurias pasirenkame spręsti, „per tar-

⁸ Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija.— V., 1978, p. 150—152.

⁹ Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки.— М., 1974, с. 228.

¹⁰ Голованов В. Н. Закон в системе научного знания.— М., 1970, с. 152.

pines grandis visuomet yra susijusios su visuomenine praktika, ir būtent todėl turi vertybės reikšmę”¹¹.

Todėl priešpriešinti istorijos kitiems mokslams šiuo požiūriu nėra pagrindo. Gal tik istorijos moksle mažiau tų tarpinių grandžių, siejančių ją su socialine praktika, todėl ir susidaro iliuzija, kad aiškinant istorijos faktus turi įtakos socialinė veikla, jos poreikiai. Bet ir istoriko vertybinė nuostata visada gali būti objektyviai paaiškinta, susiejus ją su socialinės veiklos sąlygomis.

Bet jeigu pažinimas nėra laipsniškas teisingų teiginių ir sprendimų apie faktus kaupimas atskiriomis dalimis, o mintinis tikrovės rekonstravimo procesas, kurio vienetai yra teorijos, tai nėra gatavų, absoliučiai priešpriešinamų teoriniam mąstymui faktų. Ir nėra pažinimo, atsieto nuo socialinės praktikos.

¹¹ *Lozuraitis A.* Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus. — *Problemos*, 1976, Nr. 1(17), p. 30.